

UDK 930.1 Љотић Д. В.
329.18 Љотић Д. В.

МА Вукашин Зорић, истраживач-приправник,
Институт за филозофију и друштвену теорију
Универзитета у Београду
vukasinvozoric@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 11.02.2021.
Прихваћен: 24.02.2021.

Филозофија историје Димитрија Љотића

Апстракт: Овај рад има за циљ да на основу међуратних дела Димитрија Љотића (1891–1945), српског и југословенског правника и политичара, утврди његову филозофију историје, те њене узоре и идеолошке импликације. Истраживање је било усмерено ка уочавању великих историјских наратива које је Љотић у својим делима репродуковао, ка разазнавању Љотићеве периодизације историје и анализи слике историјских епоха и преломних догађаја у његовим делима. Како је утврђено да Љотић детерминистички посматра ток историје, било је неизоставно посветити се и његовим прогнозама за будућност.

Кључне речи: Димитрије Љотић, филозофија историје, фашизам, Збор, периодизација

Увод

Филозофија историје појединца неодвојива је од његових идеолошких позиција. Овај рад нема за циљ да утврди шта је у односу филозофије историје и идеолошке позиције појединца узрок, а шта последица. Он стреми да утврђивањем филозофије историје једног актуелног идеолога употпуни досадашње знање о његовој идеологији и укаже на који се начин у међуратној Југославији историја користила као идеолошко оружје, и у каквој је вези репродуковано знање о историји повезано са европским идеолошким кретањима.

Поменути актуелни идеолог је Димитрије Љотић, вођа фашистичког Југословенског народног покрета *Збор*. Иако стоји став немачке историчарке

Мари-Жанин Чалић (Marie-Janine Calic) да међуратни југословенски фашисти не би били битни да им Хитлер (Adolf Hitler) није обезбедио власт током окупације Југославије,¹ и иако поједини аутори грубо дисквалификују домете Љотићевог мишљења, не треба заборавити речи које Томас Ман (Thomas Mann) у *Чаробном брегу* приписује Леу Нафти: „Неукусно не мора бити исто што и безазлено. Ограниченост не мора значити невиност.“² Упркос маргиналности Љотићеве идеологије између два рата, и упркос сумњама у квалитет његове мисли, његова дела ни данас нису безазлена и због тога захтевају дубљу анализу. За потребе овог рада сва Љотићева дела која су анализирана објављена су у дванаестотомном издању *Сабрана дела*, који је објавила Задруга у Новом Саду 2001. године.

Идеја прошлости

Димензије и дух

О свом погледу на историју, Димитрије Љотић експлицитно говори у чланку *Слабост духа*.³ Приступи проучавању и тумачењу историје се, сматра он, деле на три врсте: једнодимензионални, дводимензионални и онај за њега исправни, тродимензионални.⁴

Љотић марксистички поглед на историју сматра за најгори и назива га једнодимензионалним. Једнодимензионална историја је она која као метод примењује историјски материјализам и као једини пресудан фактор узима „људску економику“, под чим подразумева начин привређивања.⁵ Љотић критикује марксистичко поимање класне борбе:

¹ Мари-Жанин Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Слио, 2013), 156.

² Томас Ман, *Чаробни брег*, (Београд, Новости, 2006), 508.

³ Димитрије Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Димитрије Љотић, *Сабрана дела, Књига 4*, (Нови Сад, Задруга, 2001), 116–119.

⁴ Љотић се за своју троделну поделу историје користи математичким појмовима три димензије простора: дужином, ширином и дужином. Овакав приступ му даје одређене стилске предности. Прво, марксистички поглед на историју може да окарактерише као „једнодимензионалан“ и тиме да га одбаца. Још важније, може да утврди како његов поглед на историју садржи „дубину“. „Дубина“ није тек још једна димензија, јер та реч носи значење које имплицира да је Љотић проникао у суштину, у некакво исконско знање. Стилска слабост Љотићевог избора да три погледа на историју подели по просторним димензијама је што када говори о „дводимензионалној историји“ речи „дужина“ и „ширина“ не носе семантичку вредност као реч „дубина“. Љотићева фигура о три димензије историје најслабија је када говори о „дводимензионалној историји“, чија се аналогија са „дужином“ и „ширином“ чини исфорсираном.

⁵ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 117.

„Марксистички су покушали, да кроз цео историјски развитак људског друштва спроведу поделу на класе и класну борбу, па су је видели и тамо где је није могло бити, јер није било капитализма. Они су зато феудалне господаре и свештенство прогласили господарећим класама средњег века, па су покушали да се спусте и у стари век, па да и у њему пронађу друштвене класе. Што те класе нису ни по чему битном одговарале класама у смислу марксизма – то су они просто прећутали.“⁶

Класе су, код Љотића, историзоване и окарактерисане као производ капитализма. Он марксистички велики наратив о историји као историји класне борбе одбацује као редукционистички. Оспоравањем погледа на историју супарничке идеологије Љотић жели да разоткрије некомпетентност њених присталица за решавање савремених проблема.

Даље, Љотић о дводимензионалном погледу (у дужину и ширину) пише како се он бави спољним, појавним деловима историје: „и цареви и краљеви, и ратови и битке, и култура и економија – само су спољашње лице историје. То знати значи много знати, али много знати не значи још и много разумети.“⁷ Из овог цитата се види да је у исту категорију стављао политичку, војну, културну и друштвену историју, те да он и појединачне историјске догађаје и структурне промене сврстава у „дводимензионалну историју“. На тај начин Љотић је велики део историографске продукције прогласио зао незадовољавајуће, јер се помоћу њега не долази до *разумевања* историје.

Љотић се супротстављањем *знања* и *разумевања* укључио у деветнаесто-вековну историографску расправу позитивиста и историциста. Немачки историцисти, попут Леополда Ранкеа (Leopold Ranke) и Јохана Густафа Дројзена (Johann Gustav Droysen), оштро су критиковали каузална објашњења, путем којих су позитивисти тумачили друштво и његову прошлост. За њих су методе природних наука биле непримењиве на људску историју, коју није требало објаснити (erklären), него разумети (verstehen).⁸ Битно је имати у виду да је *разумевање* (Verstehen) интуитивни, а не логички чин.⁹ Но, то што Љотић даје предност *разумевању* у односу на објашњење, никако не значи да од немачких историциста поред метода мишљења преузима и светоназор. Историцистички схваћено *разумевање* је, опомиње амерички историчар историографије Георг Иггерс (Georg Iggers), изразито лична, субјективна активност.¹⁰

⁶ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4, 30.*

⁷ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4, 116.*

⁸ Georg G. Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Thought from Herder to the Present*, (Middletown, Wesleyan University Press, 1983), 109–110.

⁹ Исто, 111.

¹⁰ Исто, 111.

Како је Љотић *разумевао* историју? Он је, не би ли разумео историју, мислио да треба познавати „трећу димензију“ историје, њену дубину. Та дубина, мисли он, јесте „људски дух“.¹¹ Он сматра „духовну атмосферу“ за најмоћнији фактор историје и покретач историјских промена. Разумевање те нематеријалне компоненте предуслов је, сматра Љотић, стварног историјског знања. До ње се не долази знањем „филозофске мисли, културе, уметности“.¹² Љотић је до закључака о „духу“ долазио интуитивно, путем уживљавања (*Einfühlung*), начина сазнавања који су препоручивали управо немачки историцисти.¹³ Сликовит пример Љотићевог уживљавања налази се у тексту *Како настају револуције*.¹⁴ У њему Љотић о позном Риму и његовом „духу“ закључује тако што покушава да се уживи у ментални склоп једног римског аристократе који од пријатеља дан пред пад Рима под Готе тражи нову испоруку вина. Љотић маштовитодомишља сцену која се крије иза историјског извора, писма поменутог Римљанина пријатељу:

„Погледајте ви тог патриција римског кроз то његово писмо писано уочи пада старог Рима. Уверен сам да тога дана није заборавио ниједну бригу да укаже својој однегованој личности. Премазали су му косу мирисима, вешти робови истрљали су његово господско тело, и усред тога, сетио се финог укуса оног дивног вина што му пријатељ посла. И док му настојник имања његових јављаше да су дошли весници са његових поседа из горњег тока Тибра и јављају да је варварска коњица опет дошла, направила велике штете и ишчезла као олуја, он рече: „пиши“, па му с очитим смешком, следећи речи, издиктира писмо по коме смо га запамтили.“¹⁵

Наведени цитат показује снагу Љотићеве жеље да се потпуно уживи у позицију замишљеног малодушног Римљанина. Он приповеда о његовим чулима мириса, додира и укуса, о његовој одвојености од актуелних дешавања, па чак и његовој гестикулацији док је диктирао писмо. Иако аматерски, Љотићев покушај да проникне у историјску истину уживљавањем укоренењен је у методологији историјске науке.

Држање римског аристократе Љотићу служи да закључи о позноримском „духу“. Из тога проистиче питање – у каквој је вези Љотићево поимање народног „духа“ са поимањима његових претходника? Идеја да одређена нација или култура поседује дух постоји од прве половине 18. века, од дела италијанског филозофа Ђамбатисте Викоа (*Giambattista Vico*) и француског филозофа Мон-

¹¹ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 117.

¹² Исто, 118.

¹³ Michael Bentley, „Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography since the Enlightenment“, *Companion to Historiography*, edited by Michael Bentley, (Routledge, 1997), 440.

¹⁴ Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158. 24. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 119–123

¹⁵ Исто, 121.

тескјеа (Montesquieu).¹⁶ Утицајно поимање духа развио је немачки филозоф Јохан Готфрид Хердер (Johann Gottfried Herder), *отац* израза *Geist des Volkes* (дух народа).¹⁷ Свака људска група, по Хердеру, треба да стреми да се оствари у својој јединствености, јер сваки народ има свој сопствени пут, одређен његовим духом.¹⁸ И Хердер, као и Љотић, говори о важности снажења народа и његовог духа. Но, по његовом мишљењу, сила (Kraft) није усмерена ка снажењу државе или војске, него ка јачању стваралаштва народа.¹⁹ Љотић је желео да се заједничком снагом воље његов народ и његова држава оснаже како би могли да се одрже и учествују у светској историји, док се Хердер залагао за културно, неполитичко уздизање. Љотићево „раскрављивање крви“ националистичка је, етатистичка и колективистичка жеља, а таквих се Хердер грозио.²⁰ Због овога Хердеров *Geist des Volkes* није подударан са Љотићевим „народним духом“.

За генерацију млађи од Хердера био је Хегел, који је сковао израз *Volksgeist* (народни дух),²¹ а под њим подразумевао нешто другачије. Народни дух разликовао је народе између себе, и кроз неминовни дијалектички процес од разних народних духова на крају би настао светски дух, који би означио крај историје.²² Приметна је разлика у односу на Љотићево поимање – снажење духа у Хегеловом систему немогуће је, јер на кретање духа народ не може да утиче вољно. Такође, дух као метафизички појам код Хегела није повезан са физиолошким елементима човека, попут крви.

Идеја о народном духу, *Volksgeist*-у, не треба поистовећивати са *Völkisch* идеологијом нациста, која се сматра за дегенерацију старије немачке идеје.²³ Једно од полазишта Алфреда Розенберга (Alfred Rosenberg) било је да свака раса и народ имају своју душу – *Rassenseele* и *Volksseele*. Колективна душа се, сматра Розенберг, треба пробудити да би се у потпуности остварила.²⁴ Важно је уочити да Љотићев „дух“, као и Розенбергова „душа“,²⁵ имају двоструку улогу. Они су за њих истовремено појмови који служе да се разуме историја и средства

¹⁶ Isaiah Berlin, *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas*, (London, Chatto & Windus, 1980), 149.

¹⁷ Исто, 145.

¹⁸ Isaija Berlin, *Koreni romantizma*, (Beograd, Službeni glasnik, 2012), 79.

¹⁹ Isaiah Berlin, *Vico and Herder*. 183.

²⁰ Исто, 183.

²¹ Tom Rockmore, *On Heidegger's Nazism and Philosophy*, (Berkeley, University of California Press, 1992) 37.

²² „Volksgeist“, New Dictionary of the History of Ideas. <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/volksgeist?fbclid=IwAR1u11-5_t-Cok3EkMsuXGe5VyYZY8WR-eGDvTWj8J_most-XvT3coV-4iI> (20. август 2020)

²³ Tom Rockmore, *On Heidegger's Nazism and Philosophy*, 38.

²⁴ Alfred Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, (München, Hohenechen – Verlag, 1934), 1–2.

²⁵ Исто, 14.

да се она промени. Розенберг прати успоне и падове „душе аријевске расе“ од старе Индије, Египта и Персије до међуратне Немачке, уз велики наратив о непрестаном сукобу добра и зла, „Аријеваца“ и Јевреја.²⁶ Практично политичка последица таквог гледишта систематско је угњетавање и геноцид над Јеврејима и другим „неаријевцима“ у току дванаестогодишње националсоцијалистичке владавине у Немачкој и њене вишегодишње контроле у окупираним крајевима Европе. Код Љотића не постоји псеудоисторијско тражење сопствене расе пре нове ере. За разлику од Розенберга, који Јевреје терети за зло чињено у миленијумима пре Христа, Љотић кривицу Јевреја проналази у њиховим тобожњим злоделима од Француске револуције до свога времена. Љотић за разлику од националсоцијалиста није поставио свој историјски наратив искључиво на темељ борбе раса. На крају чланка биће показано шта чини основу Љотићевог историјског наратива.

Упадљива сличност Розенберга и Љотића садржи се у томе што обојица повезују неопипљив појам („дух“ и „душу“) са „крвљу“. Розенберг сматра да ако би „крв“ пресушила, Немачка би пропала.²⁷ Мисли да „крв“ и „душу“ такође треба пробудити, обновити.²⁸ Љотић, пак, верује „да једна идеја изграђује себи лежишта и колевку не само у духу већ и у крви.“²⁹ Он пише:

„Мора се смрзнута крв раскравити. Не може народ један с толиким обећањем у себи, не може ово бити његов сумрак и његова пропаст. Извори запечаћени невиђене снаге духовне морају бити распечаћени.“³⁰

Љотић је директно повезивао стање „духа“ и „крви“, па је слабост „духа“ доводио у везу са смрзнућем сокова, „крви“ неког народа. Због тога је он веровао да народ може да опстане и постане запажен на историјској сцени тек ако се смрзнута „крв“ раскрави. С обзиром на то што Љотић позива на „раскрављивање крви“ у своје времену, приметна је веза између тог израза и другог његове синтагме – „буђење народа“, коју је Оливера Милосављевић означила као „још један љотићевски еуфемизам за фашизам“.³¹ Међусобно условивши снажење „духа“ и „крви“, и Розенберг и Љотић позивају на *расну чистоћу*, која је, како кажу, предуслов испуњења националне мисије.

²⁶ Đerđ Lukač, *Razaranje uma. Put iracionalizma od Šelinge do Hitlera* (Beograd, Kultura, 1966), 431.

²⁷ Исто, 584–585.

²⁸ Alfred Rosenberg, *The Myth of the Twentieth Century*, <<https://www.nommeraadio.ee/meedia/pdf/RRS/Alfred%20Rosenberg%20-%20The%20Myth%20of%20the%2020th%20Century.pdf>> (25. август 2020) 11–12.

²⁹ Д. Љотић, „Две револуције“, *Отаџбина*, бр. 139, 12. новембар 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 55.

³⁰ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 119.

³¹ Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941*. (Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, 2010), 525.

Примери слабости и снаге „духа“ и „крви“ у историји нису у Љотићевим текстовима преваходно да би се разумео њихов историјски контекст, него да би њима аутор утицао на савременике. Занемаривши материјалне предуслове за успон држава и народа, Љотић сопственој нацији пропагира шансу да заузме важно место у историји – само ако раскрави своју „крв“, пробуди свој „дух“. Другим речима, ако преуреди друштво по Љотићевом фашистичком рецепту.

Периодизација

И време, као и простор, категорија је подложна индивидуалном замишљању и тумачењу, категоризовању, дељењу и груписању. Наведени поступци примењени над временом збирно се називају периодизација. Они нису неутрални и недужни, како опомиње француски историчар Жак ле Гоф (Jacques Le Goff).³² Сам чин поделе историјске *ленте времена* на периоде садржи у себи идеју да између периода постоји одређени дисконтинуитет, у коме новији период одбацује уређење и вредности периода који је претходио.³³

Љотић је, следећи историчаре свога времена, делио историју на периоде: „Ми, који смо учили историју, знамо да се она дели на стари, средњи, нови и најновији век.“³⁴ Он је био свестан историчарских расправа о граници средњег и новог века: „Једни веле: средњи век је престао падом Цариграда, други – проналаском Америке, трећи са Реформацијом. Осећа се да је настало ново време, али нико не може да каже када је оно настало.“³⁵ Дакле, Љотић је свестан да су границе између периода интервенције историчара у времену, које одражавају ставове или вредности које историчари желе да нагласе, а не стварне вододелнице у људском развиту. Без обзира на то што је свестан арбитраности граница, он ипак полази од тога да између историјских периода постоје суштинске разлике. У наставку ће бити претресене Љотићеве представе старог и средњег века, Француске револуције и његовог сопственог времена.

Стари век – алегорија пада

Када говори о старом веку, Љотић говори о Риму. Када говори о Риму, реч је о његовом паду. „Римско царство владало је светом од врата Индије до обале Енглеске и Енглеском. Али, када је дух ослабио, онда се римско царство

³² Jacques Le Goff, *Must We Divide History into Periods?*, (New York, Columbia University Press, 2015), 2.

Овај Ле Гофов став неодољиво подсећа на чувену Лукачеву реченицу из *Разарања ума*: „Нема *недужног* погледа на свет“ (Ђерђ Лукач, *Razaranje uma*, 10).

³³ Исто, 2.

³⁴ Д. Љотић, „Основи савремене Југославије“, *Отаџбина*, бр. 89, 17. новембар 1935. према Д. Љотић *СД*, Књ. 3, 85.

³⁵ Исто, 85.

распало.³⁶ У начину на који Љотић описује пад Римског царства лако се може видети његова филозофија историје. Он својим описом потврђује став да се велике историјске промене не могу објаснити као последица војних и економских збивања, него као рефлексија стања „духа“. Тиме сматра да продире у „дубину“ историје, и да је посматра „тродимензионално“. *Разумети „дух“* за њега значи доћи до праве историјске истине:

„Како се десила та огромна промена лица историје, како је стари Рим пао, како су на Капитолу и Форуму место префињене римске господе, заселе готске сурове и снажне војсковође, онда нам одгонетку неће дати никакав економски дијаграм, статистика војски – већ друго нешто: оно што се измерити не може, па ипак оно чиме се све мери: стање духа.“³⁷

Приметно је да је „дух“, по Љотићевом мишљењу, неизмерив, те он још једном изражава неповерење у позитивистички приступ проучавању прошлости.

Љотић не види долазак „варвара“ као узрок пропасти Рима, него недораслост његовог владајућег слоја. Не би ли ојачао своју тезу о слабости „духа“ као узроку пропасти Рима,³⁸ он парафразира поменуто писмо сенатора, који дан пред пад Рима пише пријатељу из провинције да му пошаље вина. За Љотића је то пример слабости „духа“ и отуђености римског племства од световних дешавања. Отуђености чији је узрок луксуз, а последица пораз и пропаст. Но, Љотић пренебрегава мањкавости у свом поступку закључивања. Најпре, он о читавом народном „духу“ позних Римљана закључује индукцијом из једног примера, о којем је случајно сачуван извор. Затим народни „дух“ поистовећује са расположењем елите. Треће, и најважније – Љотић свакодневне навике засноване на материјалној цивилизацији античког Медитерана и културној пракси деконтекстуализује и апстрахује не би ли изнео своју дијагнозу „духа“. Даље говори да та слабост „духа“ и отуђеност нису инхерентна бољка племства, јер племства је било и међу виталним варварима.³⁹ Љотићев закључак је:

„Деси ли се да они што држе власт, имају права, обасути су почастима, уживају у сласти, а забораве на оно главно, због чега је управо та власт у њиховим рукама, откудa им и због чега су им та права, почаст и сласти – забораве на дужности – онда се равнотежа поквари, зграда друштвено-политичка се љуља и мора, мора да се сруши. Ето тако настаје револуција.“⁴⁰

³⁶ Д. Љотић, „Шта чини величину нашег народа?“, *Из дела Димитрија Љотића*, 328–333. према Д. Љотић *СД, Књ. 6*, 111.

³⁷ Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158. 24. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 121.

³⁸ Он користи и израз „пад првог Рима“, подразумевајући Константинопољ за други Рим (Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 118).

³⁹ Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158. 24. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 122.

⁴⁰ Исто, 122.

Овај цитат показује неколико ствари. Пре свега, он јасно осликава Љотићев став да су друштвене неједнакости оправдане. Друго, узроци револуције нису базиране у материјалној друштвеној стварности, у незадовољству непривилегованих, у филозофским идејама него у непажњи елите. Треће, овај цитат показује да слика пада Рима није мобилисана да би се говорило о римској историји, него о савременим проблемима. Износећи своје виђење пада Рима, Љотић, у ствари, говори о паду Руског царства. Ово је занимљив пример који показује злоупотребу прошлости ради доказивања исправности идеолошких тумачења садашњости, јер Љотић је сигурно знао да Рим није пао због револуције. Он ту чињеницу сасвим пренебрегава како би доказао своју тезу о крају царске Русије. Пресликавајући своје тумачење пада Рима на Русију, он конструише аналогију сумњивог квалитета између пада старовековног и нововековног царства. Жели да прикаже да узрок свргавања Романова није „економски дијаграм, статистика војски“ него „стање духа“. Ако би се стари руски владајући слој консолидовао и прилежно извршавао своје дужности, повратио свој углед⁴¹, равнотежа у Русији била би повраћена. Љотић је подржавао рестаурацију царства у Русији, а овај текст, у ком се он и обраћа *белој* емиграцији, васпитачки прекорева предратне руске владајуће слојеве, чију слабост „духа“ сматра за узрок револуционарне руске 1917. године.

Вреди напоменути како се чини да је Љотић познавао бар кључне тезе римског историчара из времена позне републике Гаја Салустија Криспа. Користио је примере из римске историје да би изразио своје виђење избора у Краљевини Југославији 1935. године, које је сматрао за корумпиране и непоштене. Цитира реченицу коју је изрекао „стари Римљанин“ (Салустије) у *Југуртином рату*: „O, urbet venalem“ (Поткупљивог ли града).⁴² Салустије је чувен по својој дијагнози кризе Римске републике, чији је узрок видео у декаденцији и богатству, који су довели до искварености државе и друштва: „Осим тога, подстрекивала га је (Катилину, прим. аут.) морална исквареност државе, коју су раздирала два најгора, а међусобно супротна зла: раскош и грамзивост.“⁴³ Сличност са Љотићевим описом „пропадања духа“ упадљива је иако пет векова дели Римљане

⁴¹ „Владати без ауторитета није могуће. Зато су Римљани истом речју и власт и углед називали (auctoritas).“ (Д. Љотић, „Закључак о унутрашњој политици“, *Билтен*, бр. 17, 19. јуна 1939. 28. Према Д. Љотић *СД, Књ. 7*, 100)

⁴² Љотић, Д, „Изборно огледало“, *Отаџбина*, бр. 52, 3. март 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 2*, 99.

Наставак те Салустијеве реченице гласи: „... et mature perituram, si solum emptorem invenerit“. Sal. Jug. 35. „Продаће се брзо, само да нађе купца!“ (Гај Салустије Крисп, *Југуртин рат*, превод и коментари Гордана Марићића, (Нови Сад, Stylos, 2004), 24)

⁴³ Гај Салустије Крисп, Гај, *Катилинина завера. Историје*, превод и коментари Жарка Петковића, (Београд Српска књижевна задруга, 2015), 6.

Sal. Cat. 5–8: „Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.“

које критикује Салустије и Римљане које критикује Љотић. Може се закључити да Љотић као сведок и тумач пропасти Руског царства и критичар корупције у Југославији користи класик римске историографије не би ли позивањем на старину увећао тежину својих аргумената. За њега су антички примери ванвремени и, следствено, универзално примењиви.

Иако је Љотић најчешће добровољно зазивао слику Рима, он му је био и наметнута тема од италијанских фашиста, који су се позивали на римско наслеђе.⁴⁴ Љотић је са скепсом гледао на повезивање Италијана с Римљанима. Када прави дистинкцију између сопствене идеологије и италијанског фашизма, Љотић наводи да Мусолинијева (Benito Mussolini) идеологија почива на „паганским концепцијама старог Рима“⁴⁵, што је за Љотића инфериорно у односу на његову хришћанску идеологију. Мусолини је у Љотићевим очима „револуционар у методама, али он остаје пре свега Римљанин – паганац, који хоће да створи Римску империју“.⁴⁶ За разлику од Мусолинија и Хитлера, па чак и Мораса (Charles Maurass), коме је блискост са католичком црквом била више стратешка нужност него интимно опредељење, Љотић је од своје младости био предани хришћанин.⁴⁷ Сматрао је да је предност његове идеологије у односу на италијански фашизам и националсоцијализам управо његово давање првенства „Богу“, као што је и предност „словенске расе“ у односу на Латине и Германе управо предодређеност за бављење божанским, нематеријалним. Због тога је са подозрењем гледао на фасцинацију паганством у другим фашистичким покретима.

Љотић користи историју античког Рима и да би са савременим италијанским фашистима водио расправу о практичнополитичким питањима, у првом реду о територијалним споровима и италијанским амбицијама према југословенској обали Јадрана. Приметно је да Љотић говори о италијанском *стварању*, а не *обнови* Римског царства. На тај начин он не признаје Италији да јој је ваљан *casus belli* заснован на историјском праву, којим би покорила пределе старовековног Римског царства. Он се противи италијанској идеји обнове Римског царства, јер је против италијанског продора на Балкан, који нужно мора бити устремљен

⁴⁴ О употреби старог Рима у идеологији италијанског фашизма више у:

Joshua Arthurs, *Excavating Modernity. Roman Past in Fascist Italy*, (Ithaca, Cornell University Press, 2012)

Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany, eds. Helen Roche, Kyriakos Demetriou, (Leiden, Brill, 2018)

⁴⁵ Д. Љотић, „Ни фашизам, ни хитлеризам!“, *Отаџбина*, бр. 48, 3. фебруар 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 2*, 90.

⁴⁶ Д. Љотић, „Даље вероватне последице“, *Билтен*, бр. 47, 3. јун 1940. 5–7. према Д. Љотић *СД, Књ. 9*, 74.

⁴⁷ Први редови аутобиографског списа *Из мога живота* гласе: „На моје формирање утицало је у највећој мери хришћанство и војска. Откада знам за себе, био сам настројен религиозно. Читаво моје детињство и дечаштво било је у знаку религиозног расположења.“ (Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. 11*, 7)

против Југославије.⁴⁸ Ипак, Љотић не пориче наслеђе старовековног Рима на Балкану: „Много (се поука може извући, прим. аут.) и из оних страница што их написаше Трачани, Илири, Јелини и Римљани, много из оних што их написасмо ми Јужни Словени.“⁴⁹ Упркос томе што су Римљани оставили значајан траг на Балкану, самозвани нови Рим, фашистичка Италија, нема шта да тражи у овом делу Европе, сматра Љотић.

Љотићева слика старог Рима је, када се све узме у обзир, афирмативна, а користи је да би на њој утемељио и доказао своје политичке тезе. Римљани су, сматра он, због осећаја дужности створили велику државу,⁵⁰ а након што су тај осећај изгубили, пропали су. Њихов пример му служи као опомена тадашњим владајућим слојевима који би да избегну револуцију и губитак својих привилегија. Поред тога, служи да би се прекорели *бели* Руси који су допустили да њихова духовна слабост створи плодно тле за револуцију. Дакле, Љотић користи Рим не би ли сликом његове пропасти заплашио привилеговане слојеве и оснажио антиреволуционарну реакцију.

Средњи век

Још је тридесетих година 20. века приговарано Љотићу да се он у својој идеологији залаже за повратак средњовековног уређења. Он је такву карактеризацију својих идеја одбијао, инсистирајући на различитости њему савременог и средњовековног контекста: „Средњи век је имао сасвим другу сталешку формацију и сасвим на други начин су ови сталежи учествовали у друштвеном и државном животу.“⁵¹ Ипак, приметно је да сматра како и у његово време постоје сталежи којима треба прилагодити друштвено уређење. Ти сталежи нису средњовековног порекла, него су проистекли из предодређености Југословена да се организују у сеоске, пољопривредне породичне задруге.⁵²

⁴⁸ Д. Љотић, „Наш осврт на италијанске намере на Балкану“, *Билтен*, бр. 19–20, 12. јул 1939. 11–13. према Д. Љотић *СД, књ. 7*, 115.

⁴⁹ Д. Љотић, „Са судбоносне раскрснице“, *Наш пут*, бр. 2, 12. март 1939. према Д. Љотић *СД, Књ. 5*, 120.

⁵⁰ Д. Љотић, „Равнодушност честитих“, *Отаџбина*, бр. 26, 19. август 1934. према Д. Љотић *СД, Књ. 1*, 137.

⁵¹ Д. Љотић, „На други приговор“, *Отаџбина*, бр. 92, 15. децембар 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 3*, 104.

⁵² Д. Љотић, „Сталежи и Збор“, *Отаџбина*, бр. 94, 29. децембар 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 3*, 112–114.

^o разлици између средњовековних сталежа и Љотићеве замисли о сталежима видети и у тексту *Чему тежимо* (Д. Љотић, „Чему тежимо“, *Отаџбина*, бр. 104, 8. март 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 3*, 138–140)

Важно је имати на уму да бар од средине 18. века у Србији већински доминира једнопородично домаћинство.⁵³ Сама реч *задруга* је, чини се, неологизам који је сковао Вук Караџић не би ли описао вишепородично домаћинство. Она се брзо проширила у деветнаестовековној економској и историографској литератури.⁵⁴ Упркос томе што је мали део становништва живео у задрузи, она је постала *идеолошки прототип*, то јест замишљени модел којем су идеолози желели да се *врате*.⁵⁵ Најутуцајнији српски социјалиста 19. века Светозар Марковић сматрао је задругу за друштвену јединицу која је идеална за колективно, праведно, неексплоатисано привређивање.⁵⁶ На трагу руских социјалиста, он је замишљао друштво које прескаче капиталистичку фазу друштвеног развитака и постаје комунистичко друштво настало из преткапиталистичке основе. Задруге би биле нуклеус око којих би се формирале комуне које би се бавиле и пољопривредном и индустријском производњом.⁵⁷

Љотић је делио Марковићево мишљење да је ранокapиталистички развој довео до пропадања задруге. Разлика међу њима је што је Марковић сматрао да комунизам по његовом моделу треба да дође само ако га већина жели.⁵⁸ С друге стране, Љотић је представљао свој став као насушну потребу већине, која може бити и неосвешћена.⁵⁹ Док је Марковић заговарајући стварање задруга желео да се друштво трансформише, Љотић је желео да се оно задругама замрзне у оно што је он замишљао као његово природно и примордијално стање. За разлику од Марковића, који задругом жели да елиминише капитализам, Љотић жели да капитализам реформише. Не треба изгубити из вида да је један од основних Љотићевих постулата признавање „приватне својине, капитала и приватне иницијативе“,⁶⁰ које треба да регулише држава.

„Сталеж“ сељака био би, по Љотићевом мишљењу, идеалан тек када би се *вратило* задружно уређење. Уређење које је већ у његово време готово изумрло чак и на местима где је уопште постојало. Поред сталеза сељака, Љотић је у виду имао још и занатлијски, раднички, трговачки сталез, те сталез људи који се баве „слободним умним занимањима“.⁶¹ Реорганизација друштва у сталезе учинила би парламент излишним, а дисквалификовала би и марксистички схваћену клас-

⁵³ Maria N. Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern*, (Washington DC, The American University Press, 1993), 110–112.

⁵⁴ Исто, 133.

⁵⁵ Todorova, Maria N. *Balkan Family Structure and the European Pattern*, 137–138.

⁵⁶ Woodford D. McClellan, *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*, (Princeton, Princeton University Press, 1964) 251.

⁵⁷ Исто, 248.

⁵⁸ Woodford D. McClellan, *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*, 251–252.

⁵⁹ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 31.

⁶⁰ Д. Љотић, „Наше зборашко вјерују“, *Отаџбина*, бр. 163, 13. јун 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 1*, 9.

⁶¹ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 30.

ну борбу експлоатисаних и експлоататора. Већ је показано како Љотић одбацује дијалектичко-материјалистички поглед на историју, који подразумева да је читава људска историја историја класних борби због тога што у старом и средњем веку нису ни постојале класе. Он је критичар научности марксистичког погледа на свет и сматра да су марксисти прећутали кључне разлике између слојева претка-питалистичких друштава и класа које је изнедрио капитализам.⁶²

Међу европским фашистима општа је појава одбацивања валидности класне борбе, због тога што се она схватала као реметилачки фактор за јединство нације.⁶³ Преузимање власти које би починио пролетеријат, разуме се, за њих није представљало пожељно решење. У ком смеру је Љотић желео да реформише капитализам? Он је предлагао „органи систем“.⁶⁴ Читаво друштво један је организам, чији су органи сталежи. Он је сматрао да либерални капитализам и комунизам уређују друштво „механистички“, то јест као машину, што је неприродно.⁶⁵ А сталежи, органи „народног организма“ не могу да буду међусобно супротстављени као што не могу ни органи људског организма да буду непријатељи један другом.⁶⁶ Прогласивши „сталешку државу“ за организам, Љотић дисквалификује сваки унутрашњи сукоб унутар ње.⁶⁷

Љотић у подели друштвених уређења на природна, „органиска“, и неприродна, „неорганиска“, никако није пионир. Инспирацију за такве погледе чинили су погледи немачких романтичара. Држава се са људским телом поистовeћује још од антике, романтичари су то преиспитали у светлу анатомских открића. Наиме, одбачено је прастаро веровање да је људско тело механизам, хидрауличка машина која управља телесним соковима, а прихваћен је став да је тело комплексни организам са свепрожимајућим неуросензорним системом.⁶⁸ Немачки романтичарски политички филозоф Адам Милер (Adam Müller) проналаске анатомије пренео је у политичку економију, сматрајући да је тело мустра за сва људска удружења.⁶⁹ Он је посматрао средњовековно уређење као прототип за

⁶² Исто, 30.

⁶³ Jan-Verner Miler, *Osporavanje demokratije: Političke ideje u Evropi dvadesetog veka*, (Beograd, Fabrika knjiga, 2013), 122.

⁶⁴ Д. Љотић, „Ко спасава капитализам?“, *Отаџбина*, бр. 131, 17. септембар 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 44.

⁶⁵ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 29.

⁶⁶ Д. Љотић, „Фронтови“, *Отаџбина*, бр. 123, 23. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 34.

⁶⁷ Више о сталешкој држави у идеологији Збора у: Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, докторска дисертација, (Београд, 2017), 466–475.

⁶⁸ Ethel Matala de Mazza, „Romantic Politics and Society“, *The Cambridge Companion to German Romanticism*, ed. Nicholas Saul, (Cambridge University Press, 2009) 194–196.

⁶⁹ Adam Müller, *Die Elemente der Staatskunst*, ed. J. Baxa, 2 vols. (Jena: Fischer, 1922), vol. I, pp. 5, 324. према Ethel Matala de Mazza, „Romantic Politics and Society“, 202.

уређење модерног друштва.⁷⁰ С друге стране Рајне, француски конзервативац маркиз Де ла Тур ди Пен (François-René de La Tour du Pin), један од Морасових инспирација на француској радикалној десници, залагао се за превазилажење класних борби поделом друштва на струковне организације, које би личиле на средњовојековне сталеже.⁷¹ Идеју из деветнаестог века систематизовао је аустријски социолог Отмар Шпан (Othmar Spann) у својој књизи *Der wahre Staat* (Истинска држава) из 1921. године. Он је, као касније Љотић, посматрао државу као организам, а сталеже као органе.

Циљ Шпанових „органицистичких метафора“ немачки филозоф и историчар Јан-Вернер Милер (Jan-Werner Müller) поистоветио је са циљевима ауторитарног корпоративизма.⁷² Органска држава сталежа, као и фашистичка корпоративна држава, за циљ имају да надиђу класни сукоб. Идеја о корпорацијама, које су у Италији представљене као алтернатива парламентарном уређењу и сукобу послодаваца и радника, програмски је изложена у *Повељи рада* 1927. године.⁷³ Већ прва тачка *Повеље рада* излаже органицистичку тврдњу, која је била блиска Љотићу, да је нација организам.⁷⁴ Но, приметно је да Љотић жели да направи термилошки отклон у односу на италијанске корпорације, инсистирајући на појму „сталеж“. У чему се огледа разлика Љотићеве и италијанске замисли? У томе што су италијанске корпорације имале декларисани циљ да у једну организацију укључе послодавце и раднике, и да две класе унутар струке договором разреше сукоб, док је Љотић предвиђао одвојено „сталеж“ радника и „сталеж“ индустријалаца.⁷⁵ Дакле, класну борбу Љотић није желео да превазиђе тако што би унутар јединствене струковне организације⁷⁶ радници и послодавци изнашли решење проблема, него тако што би дошло до споразума између читавог „радничког сталежа“ са „сталежом индустријалаца“.

Љотићеве погледи на сталешко уређење државе иако нису изложени систематично, деле речник и циљ оних Шпанових. Шпан је у *Истинској држави* предвидео сталеже (Stände) „нижих мануелних радника“ (niedere Handarbeiter)

⁷⁰ John J. Haag, *Othmar Spann and the Ideology of the Austrian Corporate State*, MA Thesis, (Houston, Rice University, 1966), 3.

⁷¹ Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, (New York, The New American Library, 1965), 74–75.

⁷² Jan-Verner Miler, *Osporavanje demokratije*, 121–122.

⁷³ Андреј Митровић, *Време нетрпељивих, Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Подгорица, ЦИД, 1998), 208.

⁷⁴ *La carta del lavoro*, <<http://www.polyarchy.org/basta/documenti/carta.lavoro.1927.html>> (2. септембар 2020)

⁷⁵ Д. Љотић, „Фронтви“, *Отаџбина*, бр. 123, 23. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 34.

⁷⁶ У италијанском случају, створене су 22 струковне корпорације, које су биле подељене у три циклуса: циклус пољопривреде, циклус индустрије и циклус продуктивног рада и служби (Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, 209).

и „виших радника“ (höhere Arbeiter)⁷⁷, с једне стране, и сталеж предводника привреде (Wirtschaftsführer).⁷⁸ Класни сукоб, који италијански фашисти стреме да реше (бар на папиру) кроз стварање институција кроз које би класе комуницирале, Шпан и Љотић желе да превазиђу заменом класа сталежима. Ти сталежи, пошто би осликавали природну поделу друштва, а не ону коју је вештачки наметнуо либерални капитализам, као органи организма по природи ствари не би могли да буду међусобно супротстављени.

Љотићева жеља да друштво преуреди по сталежима и његов беневоолентни однос према средњовековном сталешком уређењу нису једина похвала средњем веку у његовим делима. Он сматра да је велики значај вере и цркве у средњем веку позитивна ствар, те да је тај значај од хуманизма и ренесансе „вештачки умањиван“.⁷⁹ Такође, као што користи стари век да правда друштвене неједнакости, он говори како у средњовековном српском и хрватском друштву није било „мржње и зависти према повлашћеним редовима“, него да је чак владала „нескривена љубав“ за племство.⁸⁰ За Љотића је средњи век време када је племство имало најважнију особину владајућег слоја – ауторитет. Због тога је то био срећан период, без револуција. Такође, љубав сељачког сталежа према сталежу племства Љотићу служи као доказ да може постојати слога између сталежа без обзира на то ко, марксистички речено, поседује средства за производњу. Алудира ли он да би сукоб између радника и индустријалаца био депласиран када би те две класе биле организоване у сталеже?

Љотићу је средњи век служио и као пример времена у којем је и породично уређење било за похвалу.⁸¹ Он је био против изједначавања права наследства између мушке и женске деце, сматрајући да имовина припада „кући“, а не индивидуама. Поред тога, Љотић се залагао за првенство мушкарца, „човека“, у браку и породици, а своје ставове правдао је „физичком и физиолошким“ супериорношћу мушкарца над женом.⁸² Из свега наведеног може се закључити да је Љотић гледао на средњи век као на време свеопште друштвене хармоније. По његовом мишљењу, знао се ред и у породици и у друштву. Мушкарац је господарио породицом, краљ и племство државом, а све је било подвучено снажним присуством религије. Владао је мир међу сталежима и међу родовима. Он, истина, није желео да савремено друштво трансформише да буде копија

⁷⁷ Othmar Spann, *Gesamtausgabe, Band 5. Der Wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*, (Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1972), 234–235.

⁷⁸ Исто, 238–239.

⁷⁹ Д. Љотић, „Пастири душа народних“, *Отаџбина*, бр. 101, 16. фебруар 1936. према Љотић, Д, *СД, Књ. 3*, 127–128.

⁸⁰ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. II*, 124–125.

⁸¹ Исто, 107.

⁸² Исто, 121.

средњовековног друштва, али је желео да средњовековна искуства примени приликом решавања савремених проблема.

Француска револуција

Како је однос *Збора* према Француској револуцији представљен у докторату Василија Драгосављевића⁸³, овај одељак има за циљ да се додатно усредсреди на лични став Димитрија Љотића представљен у његовим делима, те да једну од прекретница историје коју је он сматрао за кључну представи како би Љотићева *лента историје* била потпуна и, тек у својој потпуности, разумљива. Од својих студентских дана окренут је размишљању о Француској револуцији. Наводи да је на одлазак на школовање у Париз пристао невољно, и тек након личне иницијативе краља Петра Карађорђевића. У француској престоници провео је девет месеци, а у Србију се вратио након Сарајевског атентата.⁸⁴ Ипак, Љотић, који је већ завршио Право у Београду, није успео да положи писмени део конкурса за Агрономски институт у Паризу. Он је своје време посветио, како каже, посетама црквама, библиотекама и музејима.⁸⁵ Важно је поменути Љотићево виђење ефекта музеја на његово формирање:

„А музеји Париза, а нарочито њихове старине, огледало више од хиљаду година историје једног срећног народа, учинили су да упознам историју Француске и да се излечим (*sic!*), ако бих био склон каквој слабости према тзв. Великој француској револуцији.“⁸⁶

Из наведене реченице видимо Љотићев став да слабост за Француску револуцију, или наклоност њој, представља болест. Он се те болести „излечио“ закључивши да је предреволюционарна историја била срећан период за Француску. Своје излагање наставља описивањем како његов интуитивни презир према демократији потиче још из времена његовог „толстојевског анархизма“, потврђен проучавањем Француске револуције. Он сматра да је револуција донела „слободу људске животиње“, која је „обијање шипки на кавезу у коме су затворене звери“.⁸⁷ Љотић признаје утицај „ретко светлог духа Шарла

⁸³ Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, 435–450. Драгосављевић је представио Морасово виђење Француске револуције, и касније га упоредио са виђењем *Збора*. Приметио је да је *Збор* карактеристичан међу југоинтегралистичким покретима по томе што одбацује наслеђе Француске револуције. Он, поред тога, закључује да након 1939. године Француска револуција губи важност за Љотића, јер се он од тад фокусира на „јеврејску заверу“, инспирисан националсоцијализмом.

⁸⁴ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. II*, 11–12.

⁸⁵ Исто, 12.

⁸⁶ Исто, 13.

⁸⁷ Исто, 13.

Мораса⁸⁸ на његово поимање демократије у 19. и 20. веку, те се даље његов став о Француској револуцији може посматрати у светлу Морасовог утицаја.⁸⁹

Борба против Француске револуције била је централна опсесија Шарла Мораса.⁹⁰ Он се залагао за обнову апсолутне монархије у Француској и за поништавање резултата Револуције.⁹¹ Посматрао је постреволуционарну Француску у оштром дисконтинуитету са оном која је постојала до 1789. године. Сматрао је да је Револуција донела централизацију, која му је била мрска, а занемаривао је централистичке тежње Бурбона.⁹² Љотић је од Мораса преузео ту идеју и критиковао либералну демократију, „која је на европском континенту тријумфовала кроз Француску револуцију“, као носиоца централизације.⁹³ Насупрот централизацији, Љотић није замишљао децентрализацију, него деконцентрацију и самоуправу.⁹⁴ Тако би се избегла подела Југославије на територијалне јединице по националном кључу, против које се Љотић борио.

Принципе Револуције, изречене у изразу *Слобода, једнакост, братство*, Морас је одбацивао као „три швајцарске идеје“, тиме нагласивши да их је као стране производе Швајцарац Русо унео у Француску.⁹⁵ Љотић је писао и следеће: „А кроз те три речи, односно кроз Француску револуцију, завладала је суверено Француском, а преко ње и свима које је њена револуција духом породила, индивидуалистичка мисао.“⁹⁶ Значајно је поменути да је Морас писао против индивидуализма и карактерисао га као јеврејски изум.⁹⁷ Љотић, додуше, пошто не наступа из угла француског шовинисте, не карактерише идеје Француске револуције као швајцарске, туђинске. Он се са Морасом усаглашава у антисе-

⁸⁸ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. II*, 13–14.

⁸⁹ Морас је сам као своје *учитеље* (maîtres) наводио француске конзервативце Де ла Тур ди Пена, Дримона (Édouard Drumont) и Бареса (Maurice Barrès). Предводник Француске акције наслањао се на антиреволуционарну француску струју и често је цитирао Де Местра (Joseph de Maistre), Конта (Auguste Comte), Ренана (Ernest Renan), Тена (Hippolyte Taine) (Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, 52). Преко Мораса, на Љотићев поглед на Француску револуцију утицале су и идеје поменутих мислилаца.

⁹⁰ Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890–1914*, (Cambridge, Cambridge University Press, 1982), 1.

⁹¹ William R. Tucker, „The Legacy of Charles Maurras“, *The Journal of Politics*, vol. 17, no. 4 (1955), 573–574.

⁹² Исто, 576.

⁹³ Д. Љотић, „Неоправдана радост“, *Отаџбина*, бр. 71, 14. јул 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 2*, 160–161.

⁹⁴ Исто, 162.

⁹⁵ Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism*, 60–61.

⁹⁶ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. II*, 89.

⁹⁷ Agathon (Charles Maurras), „Les Vraies Causes de l’antisémitisme“, *Revue encyclopédique*, 5, 1895, *La Revue*, 31–32. према Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism*, 37–38.

митизму, те Француску револуцију посматра као „пролог пролога“⁹⁸ „Драме савременог човечанства“, а њене вредности као јеврејске производе који кваре „хришћанску цивилизацију“.⁹⁹ Посматрање индивидуализма као инхерентне особине Јевреја није било ограничено само на идеологе конзервативне деснице. Ернест Ренан, тада најпознатији изучавалац семитских језика, утицао је на Мораса својом изјавом да Семити „у својим душама не могу да одоле необузданом осећају индивидуалности“.¹⁰⁰

Љотић се од своје француске инспирације разликује по томе што је сву кривицу за Француску револуцију свалио само на Јевреје, јер протестанти¹⁰¹ и странци настањени у Француској нису биле групације с којима је требало да се разрачуна. Сличност Мораса и Љотића је што Француску револуцију посматрају као подвалу, као дело нефранцуза, и тиме сматрају да јој одузимају легитимитет. Француска буржоазија, која је револуцију започела и спровела, за Мораса и Љотића тек је пион у рукама закулисних играча. Сто педесет година европске историје након Француске револуције Љотић тумачи овако:

„И сурвавање хришћанства за ових стопедесет година, то је време јеврејског уздицања. Јер индивидуалистичка мисао од пре стопедесет година имала је за циљ да хришћански народи изгубе свој пут и да лутају као изгубљени ждралови. Пре стопедесет година ови (Јевреји, прим. аут.) су вирили из европских гета. Имали су засебан статут грађански. Они су били као људи под присмотром, ујутро и увече. Нису могли да стичу непокретна имања, а трговали су као сумњиви трговци.“¹⁰²

За Љотића је Француска револуција била отварање Пандорине кутије, из које су изашла *јеврејска зла* – индивидуализам и његови „потомци“,¹⁰³ демократија и марксизам. Опет се потврђује модерност Љотићевог антисемитизма. Јевреји, док су гетоизовани, не сметају му – њихова интеграција у друштво представља му проблем.

⁹⁸ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, предавање у Београду 1940. стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. према Љотић, Д., *СД, Књ. 12*, 32.

⁹⁹ Д. Љотић, „Пред судом историје“, *Наша нум*, бр. 13, 11. јун 1939. према Драгосављевић, Василије, н. д. 443.

¹⁰⁰ Lazare Bernard, *L'antisémitisme, son histoire et ses causes*, (Paris, 1894), 321. према Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism*, 38.

¹⁰¹ Michael Curtis, *Three Against the Third Republic. Sorel, Barrés and Maurras*, (London, New York, Routledge, 2017), 132.

¹⁰² Д. Љотић, „Идеали савремене омладине“, Петровград 1940. према Д. Љотић *СД, Књ. 6*, 199.

¹⁰³ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. 11*, 84.

Ново време

Показано је како је Љотић посматрао прошлост која је претходила његовом времену. Њему је било битно да између претходног периода и периода који следи постоји граница и импликација да треба да дође до суштинске промене због тога што је он имао осећај да је Први светски рат граница новог и најновијег века:

„Ми данас кажемо: ново раздобље човечанске историје отвара се од светског рата. Ми који данас живимо у томе времену, а у почетку тога историјског раздобља, имамо осећај: да све оно што из прошле историјске епохе није промењено – да је стављено под велики знак питања, и оно што ми данас имамо да очувамо, то се у својим дубоким темељима потреса и љуља. Отуда и за земљу и за народ настаје једно велико питање: како ће уредити себе и на какве ће нове основе поставити своју привреду, свој културни, свој друштвени и свој политички живот.“¹⁰⁴

Дакле, Љотић посматра историјске периоде, „векове“, као суштински различите фазе људске историје. Период након Првог светског рата сматрао је за „најновији век“, који захтева своја, најновија решења свеукупног друштвеног устројства. Друштвена решења новог века, попут либералне парламентарне демократије, неадекватна су за решавање проблема „најновијег века“. Утисак је да је Љотић издвојио најновије доба управо да би му своје идеолошко решење понудио као најбоље. Љотић је, ширећи сопствени осећај да је време у ком живи доба промена, с једне стране, водио офанзиву против постојећег парламентарно-демократског уређење Југославије, а, с друге стране, окупљао у дефанзиву против промене коју би донела комунистичка револуција. У претходним поглављима кроз Љотићев поглед на Европу и њене становнике оцртана је скица његових идеја о сопственом времену. Но, његова *лента историје* не завршава се у његовом времену, јер се он у својим списима не устручава да даје предвиђања.

Амбивалентна предвиђања

За Љотићев поглед на европску будућност до немачког напада на Пољску може се рећи да је оптимистичан. Он јасне прогнозе будућности Европе износи у чланку *Сутрашња Европа*.¹⁰⁵ У њему он изјављује како није сагласан са мишљењем да Европи прети „потпуни слом материјални и духовни“.¹⁰⁶ Сматра да Европа страда због свог „огромног и прилично дугог скретања са свог пута“.¹⁰⁷ Узевши у обзир његов став о Француској револуцији, дужина овог

¹⁰⁴ Д. Љотић, „Основи савремене Југославије“, *Отаџбина*, бр. 89, 17. новембар 1935. према Д. Љотић *СД*, Књ. 3, 86.

¹⁰⁵ Д. Љотић, „Сутрашња Европа“, *Отаџбина*, бр. 111, 26. април 1936. према Д. Љотић *СД*, Књ. 3, 156–158.

¹⁰⁶ Исто, 157.

¹⁰⁷ Исто, 157.

скретања може да се мери од 1789. године. Он даље у тексту говори да упркос неправедном односу „владајућег духа Европе“ према Италији и Немачкој „[с] утрашња Европа ће осванути у новој светлости која ће сваку ствар назвати својим именом, и сваку ствар поставити на своје место.“¹⁰⁸ Он додаје: „Али за такву Европу потребно је пре свега да се и у свакој европској земљи свака ствар назове својим именом и свака ствар постави на своје место.“ Љотић те 1936. године не верује да Европу чека крај, него светла будућност. Будући да правда немачку ремилитаризацију Рајнске области и италијански напад на Абисинију, он разоткрива значење иза „називања ствари својим именом“ и „постављања ствари на своје место.“ Реч је о још једном у низу позива на фашистичко преузимање власти у свим европским земљама.

Вреди се подсетити да Љотић не мисли како се до такве будућности може доћи еволуцијом парламентарне демократије. Напротив, његов став је био да „нормални развој ситуације“, који води у неминовно комунистичко преузимање власти у земљама „капиталистичког и демократског поретка“, мора да буде заустављен фашистичком револуцијом. Приметно је да Љотић чак и револуцију за коју се залаже сматра за чин који нарушава „нормални развој“. За њега су Француска и Октобарска револуција ненормални прекиди развоја добро уређених друштава, Француске Бурбона и Русије Романових. Фашистичке револуције широм Европе биле би, а у италијанском и немачком случају су већ у Љотићево време биле, ненормални прекиди развоја лоше уређених друштава, и због тога су, сматрао је Љотић, били позитивни. Видљиво је да Љотић од италијанских фашиста и немачких националсоцијалиста преузима њихово сопствено поимање свог доласка на власт. И једни и други су нереволуционарним методама дошли на власт, а своје победе прогласили за револуцију.¹⁰⁹ Љотић, иако је у случају Француске и Октобарске револуције изразито антиреволуционаран, оправдава револуцију којом би његова идеологија дошла на власт. Упркос тој прагматичној недоследности, он се и даље може карактерисати као антиреволуционарни политичар управо због става да су револуције неприродне.

Страх од једне такве неприродне, комунистичке револуције Љотић је најгласније исказао пред почетак Другог светског рата, када улази у фазу песимистичних предвиђања. Он најављује рат у првој половини 1939. године, говорећи да су две светске силе идеолошки заинтересоване да до њега дође: „јеврејство и комунизам“.¹¹⁰ Виновници будућег рата одређени су и пре његовог избијања,

¹⁰⁸ Исто, 158.

¹⁰⁹ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes The Short Twentieth Century 1914–1919*, (London, Abacus, 1995), 127.

^{3а} италијанске фашисте: Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, 339. За националсоцијалисте: Исто, 434.

¹¹⁰ Д. Љотић, „Преговори совјетско-енглески“, *Билтен*, бр. 14. 29. мај 1939. 2–4. према Д. Љотић *СД, Књ. 7*, 66.

које делује све вероватније због све агресивније немачке спољне политике. Немачка није међу њима. Љотић предвиђа:

„И тако, рат има донети пропаст хришћанској Европи и њен пад у свету, па ма ко победио, као што је то и прошли рат донео и показао. Али у исто време и остварење јеврејско-комунистичке мисли, које нису супротне, јер ће интегрално остварење большевичке мисли Савеза Совјетских Социјалистичких Република довести у ствари до владавине *изабраног народа* над целим светом.“¹¹¹

Дакле, са Љотићеве тачке гледишта, прогноза је суморна. Идеологија и *раса* од којих је највише зазирао, комунизам и Јевреји, по његовом мишљењу изаћи ће као победници будућег рата. Победници неће бити ни државе са „империјалистичко-капиталистичким циљевима“,¹¹² у које рачуна Уједињено Краљевство и Француску. Он сматра да ће „и поред несумњиве величине коју Хитлер и Мусолини представљају“,¹¹³ несвесно радити у корист СССР и „јеврејства“ иако су им противници. Поменутој колективној личности Израилу Љотић у уста ставља речи: „О! Иде време, Израилу! Долази крај твојим мукама, твоје страдању, твојим тешким понижењима. Иде зора, Израилу! И иде победа твоја: благословио те рвач с којим си се рвао у педесетвековној ноћи!“¹¹⁴ Но иако представља европску будућност песимистично, Љотић није желео да пробуди дефетизам: „Напротив, циљ је у томе да откривајући истинит положај у свету, изазовем чврсту одлуку својих слушаалаца да се бране јуначки, истински и паметно...“¹¹⁵ Несрећна будућност може ипак да буде избегнута ако се разоткрије *јеврејски план* и ако се њему стане на пут, док у супротном следи пропаст.

Закључак

Кроз Љотићев поглед на историју провејавају две битне теме: снага „духа“ и револуција. Стари Рим је, сматра он, пропао због слабости „духа“, хиљаду-годишња француска монархија због револуције, а царска Русија доживела је свој крај због синергије слабости „духа“ и револуције. Може се закључити да је Љотићев доживљај сопственог времена преобликовао његово тумачење историје. Његов наратив је устројен тако да делује као да је цео историјски ток поука о важности снаге „духа“ и рђавости револуционарних промена којима је циљ еманципација појединца. Љотићева *лента историје* има циљ да дисквалификује револуцију и све многопомињане његове идеолошке противнике и

¹¹¹ Исто, 66.

¹¹² Исто, 66.

¹¹³ Исто, 66.

¹¹⁴ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. према Љотић Д. *СД, Књ. 12*, 50–51.

¹¹⁵ Исто, 54.

да поручи како је његова политичка опција, уз италијански фашизам и националсоцијализам, посебни национални облик снажења „духа“, неопходног да нација испуни свој историјски задатак. Историју, изложену као велики наратив о „духу“ и сукобу природне еволуције и неприродне револуције, Љотић је инструментализовао у служби идеологије.

Љотићев велики наратив налази се на пресеку расијалистичког наратива националсоцијалиста и антиреволуционарног наратива Шарла Мораса. Расијалистички елемент Љотићевог наратива је идеја о историји као борби Јевреја и хришћана, нарочито интензивној од 1789. године. Антиреволуционарност његовог погледа на историју налази се како у његовој морасовској романтизацији *Ancien Regime*-а тако и у његовој сатанизацији револуционарних промена у Европи од Француске преко Октобарске револуције, до светске комунистичке револуције, коју предосећа.

Spisak izvora i literatura

- La carta del lavoro*, <<http://www.polyarchy.org/basta/documenti/carta.lavoro.1927.html>> (2. septembar 2020)
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 1*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Otadžbina*, 1934. i 1937.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 2*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Otadžbina*, 1935.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 3*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Otadžbina*, 1935. i 1936.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 4*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Otadžbina*, 1936. i 1937.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 5*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Naš put*, 1939.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 6*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• D. Ljotić, „Ideali savremene omladine“, Petrovgrad 1940.
• D. Ljotić, „Šta čini veličinu našeg naroda?“
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 7*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Bilten*, 1939.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 9*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Bilten*, 1940.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 11*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• D. Ljotić, „Iz moga života“
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 12*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• D. Ljotić, „Drama savremenog čovečanstva“, predavanje u Beogradu 1940, stenogram-ske beleške sa predavanja u Inženjerskom domu u Beogradu 25. oktobra 1939. godina.

- Man, Tomas, *Čarobni breg*, Beograd: Novosti, 2006. (ćirilica)
- Rosenberg, Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, München: Hohenechen – Verlag, 1934.
- Rosenberg, Alfred, *The Myth of the Twentieth Century*, <<https://www.nommeraadio.ee/mee-media/pdf/RRS/Alfred%20Rosenberg%20-%20The%20Myth%20of%20the%2020th%20Century.pdf>> (25. avgust 2020)
- Salustije Krisp, Gaj, *Jugurtin rat*, prevod i komentari Gordana Maričića, Novi Sad: Stylos, 2004.
- Salustije Krisp, Gaj, *Katilinina zavera. Istorije*, prevod i komentari Žarka Petkovića, Beograd: Srpska književna zadruga, 2015. (ćirilica)
- Spann, Othmar, *Gesamtausgabe, Band 5. Der Wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*, Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1972.
- Arthurs, Joshua, *Excavating Modernity. Roman Past in Fascist Italy*, Ithaca: Cornell University Press, 2012.
- Bentley, Michael, „Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography since the Enlightenment“, *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, London: Routledge, 1997, 379–496.
- Berlin, Isaiah, *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas*, London: Chatto & Windus, 1980.
- Berlin, Isaija, *Koreni romantizma*, Beograd: Službeni glasnik, 2012. godina.
- Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, eds. Helen Roche, Kyriakos Demetriou, Leiden: Brill, 2018.
- Curtis, Michael, *Three Against the Third Republic. Sorel, Barrés and Maurras*, London: Routledge, 2017.
- Čalić, Mari-Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio, 2013. godina. (ćirilica)
- Dragosavljević, Vasilije, *Ideološki uticaji evropskog fašizma na jugoslovenske integralističke pokrete radikalne desnice u međuratnom periodu (1921–1941)*, doktorska disertacija, Beograd, 2017. godina. (ćirilica)
- Haag, John J. *Othmar Spann and the Ideology of the Austrian Corporate State*, MA Thesis, Houston: Rice University, 1966.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes The Short Twentieth Century 1914–1919*, London: Abacus, 1995.
- Iggers, Georg G. *The German Conception of History. The National Tradition of Thought from Herder to the Present*, Middletown: Wesleyan University Press, 1983.
- Le Goff, Jacques, *Must We Divide History into Periods?*, New York: Columbia University Press, 2015.
- Lukač, Đerđ, *Razaranje uma. Put iracionalizma od Šelinga do Hitlera*, Beograd: Kultura, 1966. godina.
- Matala de Mazza, Ethel, „Romantic Politics and Society“, *The Cambridge Companion to German Romanticism*, ed. Nicholas Saul, Cambridge University Press, 2009, 191–208.

- McClellan, Woodford D. *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*, Princeton: Princeton University Press, 1964.
- Miler, Jan-Verner, *Osporavanje demokratije: Političke ideje u Evropi dvadesetog veka*, Beograd: Fabrika knjiga, 2013. godina.
- Milosavljević, Olivera, *Savremenici fašizma. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010. godina.
- Mitrović, Andrej, *Vreme netrpeljivih, Politička istorija velikih država Evrope 1919–1939*, CID, Podgorica, 1998. godina. (ćirilica)
- Nolte, Ernst, *Three Faces of Fascism*, New York: The New American Library, 1965.
- Rockmore, Tom, *On Heidegger's Nazism and Philosophy*, Berkeley: University of California Press, 1992.
- Sutton, Michael, *Nationalism, Positivism and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Todorova, Maria N. *Balkan Family Structure and the European Pattern*, Washington DC: The American University Press, 1993.
- Tucker, William R. „The Legacy of Charles Maurras“, *The Journal of Politics*, vol. 17, no. 4 (1955), 570–589.
- „Volkgeist“, New Dictionary of the History of Ideas. <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/volkgeist?fbclid=IwAR1u1l-5_t-Cok3EkMsuXGe5VyYZY8WR-eGDvTWj8J_most-XvT3coV-4il> (20. avgust 2020)

Summary

Vukašin Zorić, MA

Dimitrije Ljotić's Philosophy of History

Dimitrije Ljotić, an interwar Yugoslav fascist ideologue, had a vision of history that consisted of two main themes. Firstly, he believed in the ever-presence of the *spirit*, whose strength determined the well-being of nations. Secondly, the weakness of the spirit produced the Ljotić's boogeyman – *revolutions*. This paper shows Ljotić's images and interpretations of historical eras: his respect for ancient Rome, his adoration of the Middle Ages, and his disgust for the French Revolution. Ljotić predicted the ultimate victory of communism, which he resented. Thus, his philosophy of history can be evaluated as deterministic and pessimistic. Ljotić's grand narrative was at the meeting point of the national-socialist racialist narrative and the anti-revolutionary narrative of Charles Maurras. Ljotić believed that after 1789 world history was a struggle between the Jews and the Christians. He romanticized the *Ancien Regime* and painted the French and the October Revolution with the darkest of colors.

Keywords: Dimitrije Ljotić, philosophy of history, fascism, *Zbor*, periodization